

Radvánszky, Anikó, Timár, Andrea, (szerk.). Inklinációk. *Kortárs női-filozófia. Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle.* 2023/2. 364 oldal.

A *Helikon* különszáma hiánypótló vállalkozás. A nők és filozófia, avagy a nemi perspektívát érvényesítő filozófiai válogatás nemigen jelent meg idáig magyarul (egy kis kivétellel¹). Más humántudományok nálunk is már évtizedekkel korábban felvállalták ezt a szempontot, de a filozófia itt és világszerte sokáig ellenállt a téma jogossága elismerésének. Nem véletlen, hogy most is egy irodalom- és kultúratudományi szemle az, mely végül erre vállalkozott. Sőt a *Helikon* volt az a folyóirat, mely mintegy 30 éve, már 1994-ben elsőként mutatta be olvasóinak a feminista (sic) nézőpontot az irodalomtudományban. De a *Helikon* egyébként is bátran átlép a tradicionális tudományhatárokon és bemutat akár filozófiai részdiszciplínaként ismert új tudományterületeket. Ezek a válogatások a mindenkori kortárs nemzetközi szakirodalom alapján készültek, kiváló gyűjtemények, akár a poszthumanizmusról (2018/4), akár ökodiszkurzusokról (2024/4) van szó.

Elsődleges szempontunk most a magyar befogadói közeg és a recenzió nézőpontjának tematizálása. A nyelvi kérdés egyszerre bír társadalom- és tudománypolitikai jelentéssel. A cím kortárs, ~~női~~ filozófiát ígér (a cavarero-i inklináció fogalma után). Nincs szó feministákról, nemekről se, sőt a bevezetőben a szerkesztők el is hátrítják mindkettőt, a társadalmi nemeket és a feminizmust is. Ezt kihangsúlyozandó a 'nők/nő(i)' a biztonság kedvéért áthúzva szerepel a különszám címében. A politikai ellenszél evidens, hiszen a nemek tanulmányozását 2018-ban kormányrendelettel törölték az engedélyezett MA szakok közül, a feminizmus pedig a rendszerváltás óta minden kormányzat alatt rosszhírű, gyanús amerikai importnak számított. A kormányzati tudománypolitika azóta csak egyre intoleránsabb, s ebben a kontextusban biztonságosabbnak tűnhetett a nő(i) szót át is húzni!? A kötet résztvevői mind jól tudják, hogy idegen nyelven a 'feminista' jelző és a gender fogalma is releváns a nők és a filozófia viszonyának témájában. Vagy a magyar

¹ Kivétel az *Elpis* c. folyóirat négy írást tartalmazó válogatása az analitikus feminizmus témáiból. Ha azonban filozófusnókról olvasnánk az utóbbi időben, Eilenberger (2022) négy filozófusnő egy évtizedét bemutató könyve juthat eszünkbe. Ők négyen: Simone de Beauvoir, Hannah Arendt, Simone Weil, Ayn Rand (Joó 2023). Mára viszonylag sok híres filozófusnő művét kiadják, nem sorolom fel. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben a *Helikon*-számban Mary Wollstonecraft és Mary Shelley a témája Péter Ágnes recenzált könyvének, és Rosi Braidottiról is találunk (Braidotti 2011) recenziót. L. még *Buksz* 2023 őszi-téli száma.

feltételezett befogadói közeg igényelné már a címben is a kérdésség jelzését?²

Az alapkérdés természetesen az, hogy létezik-e női filozófia, s ha igen, milyen értelemben? A kérdést magyarul intézményesen egy 2022-ben szervezett konferencia tette fel (Gyárfás 2022). A problematikus elméleti kérdés megválaszolásához lehetséges kiindulás az, hogy mit jelent női filozófusnak lenni, milyen tapasztalatot? A magyar filozófusok közti évtizedes negligálás (patriarchális) tapasztalatáról magam is beszámoltam (Joó 2013). Ezt ajánlotta és választotta a francia Catherine Malabou, az egyik bemutatott filozófusnő egy sajnálatosan nem is említett könyvében (Malabou 2011), mely erről szól: a nőiség és a filozófia kérdéséről. A későbbiek során még visszatérek az őt bemutató egyetlen férfi résztvevő, Horváth Márk ismertetőjére, most előljáróban annyit jegyeznek meg, hogy talán nem véletlen az említés hiánya.

Az alapkérdés megkerülhetetlen, de bonyolult, amibe természetesen a szerkesztők is beleütköznek az előszóban, majd az egyes fejezetek szerzői is megpróbálják ezt valamilyen módon kezelni (pl. Horváth Orsolya részletesebben). Az elmúlt mintegy fél évszázad alatt erre rengeteg válasz, megoldási javaslat született mind a feminista filozófia, elmélet, mind a gender studies, women studies égisze alatt. Kibontva ezt a kérdést: a nő(k) alanyai vagy/és tárgyai a női filozófiának? A nemi különbség önmagában garantálja-e a női filozófiát, vagy férfi is művelhet női filozófiát? A 'női' jelző más elméleti fogalommal kapcsolatban (történelem, irodalom, valóság, episztemológia stb.) is kezelendő, illetve ismerős problémahalmazt jelez, némelyikről magyarul is olvashatunk.³ S miután a filozófiai alapkérdés önmagában alkalmas lenne megtölteni egy teljes kötetet, ezért nem is okozott csalódást, hogy a szerkesztők nem ezt az utat választották. Mégis, talán érdemes lett volna egy írást erről is közölni, esetleg éppen Malabou nem említett könyvéből, vagy legalább bemutatni az ott olvasható érvelést.

De lássuk most a válogatás fő szempontjait! A két szerkesztő, Timár Andrea és Radvánszky Anikó, tudomásom szerint angol és irodalmi tanszéken tanító és kutató egyetemi oktatók, és az írások szerzőinek kiválasztása valószínűleg ezzel magyarázható: az egyik szerző, Timár Eszter említi is, hogy előzetesen megkérdezték, hogy milyen filozófusnőket szokott tanítani. Ahogy arra már utaltam korábban, ezt manapság probléma nélkül csak a CEU Gender Studies tanszékén teheti, Bécsben. Bár a 2018-as kormányrendeleti

² Régebbi példával *Van-e a nőknek történelmük?* (Scott 2001), az eredeti angol nyelvű cím nem tartalmaz kérdőjelet. (Számos más elbizonytalanító címet sorolhatnék még a „van-e feminista ... ?” alkalmazására.)

³ Legrégebben magyarul pl. Farkas Katalin filozófus tette fel a kérdést az episztemológiára vonatkozóan (1997), vagy Martha Nussbaum magyar fordításban (1996).

betiltás ellenére a maradék oktatói autonómiával élők taníthatják, érvényesíthetik a nemek szempontját az egyetemi órákon, kétségtelenül bátorságot igényel a 'feminista' és 'gender' szavak tanrendi használata (főként egy-egy szeminárium, előadás címében). A társadalmi nemek viszonyát kutató tudományos munka fórumai, konferenciái mindennek ellenére továbbra is működnek: az Angol-Amerikai Intézet Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja a Szegedi Tudományegyetemen majdnem húsz éve szervezi az éves, nyílt felhívásos konferenciát.

Merüljünk el most a részletekben! Milyen filozófusnőket, fogalmakat és irányzatokat ismerhetünk meg a kortársak közül? A legtöbbet Adriana Cavarero és Hannah Arendt szerepel. Cavarero nevéhez fűződik az inklináció című fogalma⁴, aki mögött a korábbi generáció filozófusnője, Hannah Arendt áll, ahogyan Chantal Mouffe agonisztikus filozófia fogalma mögött is.⁵ Arendt idegenkedése korának amerikai feminista mozgalmával szemben némi magyarázatul szolgálhat a szerkesztők feminizmus iránti ambivalenciájára, ahogy az itt szereplő Kristeva feministákhoz való viszonya sem volt mentes a feszültségektől. A már említett Catherine Malabou mára végleg kibújt atyamestere, Derrida árnyékából. Gondolkodását a plaszticitás fogalma mentén ismerjük meg, de sajnos nincs utalás a válogatás szempontjából talán legrelevánsabb művére (Malabou 2011). A francia posztmodern filozófia közegeiből jön a pszichoanalitikus-filozófus Julia Kristeva is, akit a magyar olvasók mostanra már jól ismerhetnek, ebben a válogatásban az anyai terület, a platóni chóra értelmezésével szerepel.⁶ A feminista politikai filozófia baloldali radikális képviselője Chantal Mouffe, de a baloldalon helyezhető el a kevésbé ismert Willow Verkerk is, főleg témája szerint, Verkerk ugyanis az eldologiasodást Lukács György és Axel Honneth nyomán mint a nők szexuális tárgyiasítását vizsgálja, három filozófusnőt is játékba hozva: Butler, Haraway és Braidotti elméletei kerülnek elő, akiknek korábbi baloldali szimpátiája jól ismert az írásaikból (Braidottinál nem tudok róla). A válogatásban többször említett kortárs filozófusnők között Judith Butler előkelő helyet foglal el az utóbbi évtizedben írt műveivel, ebben a kötetben a sebezhetőség fogalmával szerepel.

Az eddig általam kiemelt tanulmányok olyan filozófusnőket tárgyalnak (Cavarero, Nussbaum, Butler, Haraway, Malabou), akik önálló elméletalkotó filozófusok. A tanulmányokban említett több filozófusnő (vagyis a többség)

⁴ Sápy Dóra ismertetésében három utóbbi könyve segítségével (Cavarero 2016, 2011, 2001).

⁵ Mouffe írása az Arendt-értelmezések egész sorát említi (pl. B. Honig, Dietz) összevetve a sajátjával. Timár Andrea is Arendt egyik művéből indul ki Melville *Billy Budd* c. kisregénye értelmezésében.

⁶ Az ő felfogására való újabb reakciókat Radvánszky Anikó elemzi, magyar értelmezőket is említ, akik számosak (Darabos Enikőn át a nem említett Kérchy Annáig).

inkább filozófiával foglalkozó szakembernek tekinthető. Az elméletalkotó filozófusnő és a (filozófus)szakember közti különbségtétel azért vált számomra fontossá a válogatás olvasása során, mivel az egyik szerző némi aránytévésztésbe keveredett. Horváth Orsolya elméleti ambíciója (ti. a 'nőfilozófia' megalkotása) és írása érzésem szerint aránytalannak tűnik. A problémát főként abban látom, hogy ambiciózus célkitűzése kapcsán elvileg félretolja a filozófiatörténeti újra-értelmezések gyakorlatát, miközben az ő írása is evvel él, igaz, invenciózus módon, többeket kombinálva, néhol név szerint hivatkozva, máshol csak fogalmakat kölcsönözve. A nőfilozófia beharangozásának (világgá való nő, sajátos filozófiai lehetetlensége, az erőszak kérdése) forrásai nyilvánvalóak (Heidegger, Deleuze, fenomenológia, poszthumanizmus, vagy akár Malabou). És noha nem zárnám ki, hogy merészen lehetetlen vállalkozását a jövőben meg is valósítja (vagy feladja), de az önreflexió elvárható a témával ismerkedőtől is.

A bemutatott irányzatok és új fogalmak mentén is érdemes reflektálni a válogatásra. Első helyen a kortárs feminista filozófiát kell megemlítenem, egyes résztvevők kifejezett elutasítása vagy ódzkodása ellenére is. Mintha már a posztfeminizmus korát vizionálnák. (De mégis hol? Magyarországon?) A gyűjtemény nagyrészt kontinentális feminista filozófiát mutat be, amely irányzat a 21. században is releváns (Nagl 2000). Megjelenik a kötetben a 'posztfeminizmus', mint a kortárs elmélet/filozófia helyzetének, állapotának leírása, illetve a jó 10 éve divatosná vált 'poszthumanizmus', melynek 2018-as magyar bemutatása szintén a *Helikon* érdeme. Az irányzat egyik feminista képviselője, Rosi Braidotti ugyan nem szerepel a bemutatott szerzők között, de egy recenzióban olvashatunk egyik legismertebb könyvéről (Braidotti 1991; 2011), amiből egy rész már 2006 óta olvasható magyarul. A poszthumanista / posztantropocentrikus szemléletet itt Malaboura koncentrálna mutatja be Horváth Márk, a plaszticitás fogalmát kiemelve. Ehhez a posztantropocentrikus szemlélethez kapcsolódik az ökofeminizmus irányzata is, Széplaky Gerda áttekintésében.⁷

A válogatás igazi újdonsága a magyar nyelvű feminista filozófia terén Adriana Cavarero műveinek és filozófiája fő fogalmainak bemutatása: a címben is szereplő inklináció, relacionalitás, narratív identitás.⁸ Cavarero kedvenc filozófusa, Hannah Arendt bevonása a feminista értelmezések körébe sem túl gyakori magyar nyelven (se), az ismert okból. Természetesen ennek

⁷ Az öködiszkrúrusokról már többen írtak áttekintő magyar cikket, pl. Federmayer Éva, jó lett volna hivatkozni valamelyikre (Federmayer 2019).

⁸ Nem teljesen ismeretlen nálunk se, Sáy Dóra említi Zsák Judit írását 2008-ból. Tudomásom szerint Cavarero legkorábbi magyar bemutatója a recenzens (Joó 1996, 3, 5, 20-22) lehetett, ti. feminista Platón-olvasatát elemezte (Cavarero 1990), amely első jelentős könyve volt, nemzetközi karrierje ezzel indult (angol, német fordításaival).

ellenére korán akadtak feminista értelmezői is, akikről részletes beszámolót kapunk egyes írások részeként (pl. Chantal Mouffe-nál), és Timár Andrea is főleg kettőjüket használja Melville *Billy Budd*-ja értelmezésében. A recenzens számára új felfedezés volt Catherine Malabou, és sajnálatosnak találok épp a női különbségre vonatkozó műve említés nélkül maradását, hiszen a bemutatásához választott plaszticitás fogalma is indokolta volna ennek említését, nem szólva Malabou feminista elméletbe való beágyazottságáról (Malabou 2011, 93). Úgy tűnik, hogy kiválasztásával Horváth Márk letudta a női filozófia kérdését, hiszen ezen túlmenően nem említ további női szerzőket, csak számára ismert (férfi) filozófusok diskurzusát észleli Malabou körül. Nem tudom elhessegetni a gondolatot, hogy a témával való foglalkozáshoz jobb a saját, nőként filozófiát művelés tapasztalata és ennek hiánya nálunk esetleg problémát okozhat.⁹ A plaszticitás fogalma egyébként Malabounál nem szünteti meg a nőiség/nemek relevanciáját, ha esetleg elvi oka lenne a kötet címadó szempontja negligálásának.

Visszatérve a kortárs politizáló feminista elméletekhez, számos ismert feminista szerzőről olvashatunk, akikről magyar szakirodalom is létezik, ami természetesen nem kissebbíti a válogatás értékét. Csak felsorolásként említek néhányat Judith Butleren kívül is. A dekolonializációról és hozzá kapcsolódóan Maria Lugonesről Gyuris Kata írt; Willow Verkerk Lukács Györgyhöz visszanyúló írásában a feminista ágencia kérdése a feminista aktivizmus harcában, az eldologiasítás, szexuális tárgyiasítás főleg nőket sújtó jelensége magyar perspektívát kap. A fenomenológia/feminista fenomenológia szerepeltetése is fontos, még ha szerintem felemásra sikerült is, mivel Horváth Orsolya tanulmányában a feminizmus elutasításával párosul.¹⁰ Utolsóként említem a pszichoanalitikus indíttatású elméletírókat (pl. Melanie Klein) bemutató írásokat, ugyanis ez az irányzat, főleg Kristeva képviselőjében, régóta jelen van a magyar feminista szakirodalomban is.

Az összbenyomás megfogalmazása maradt a végére.

A hiánypótlás tagadhatatlan érdem, főként a kortárs feminista elméletek tekintetében. A posztmodern korszak után a poszthumanizmus és az ökofeminizmus mondanivalója egyre aktuálisabbá válik, miközben a poszthumanista témák/fogalmak feminista elméletbeli korai megjelenését és kortárs teljesítményét gyakran negligálják, ahogy ezt Rosi Braidotti is szóvá tette egyik ennek szentelt új könyvében (Braidotti 2022). A magyar negligálásra

⁹ Derridának nem okozott, amire Malabou gyakran hivatkozik pl. nem említett releváns könyvében (Malabou 2011, 103). A kérdéshez vö.: Jardine (1987) írása, amely Derrida írását is közli.

¹⁰ Ez az elhatárolódási igyekezet oda vezetett, hogy Horváth negligálja egyik példaként hivatkozott szerzője (Linda Fisher) már címében is vállalt feminista indíttatását (332).

a posztantropocentrizmus, poszthumanizmus elméletben aktuális példát mutat nekünk Horváth Márk írása.

Mindezek mellett fő kritikai észrevételem az, hogy az írásokból egyfajta tradicionálisan értett nőfogalom (nőiség) rajzolódik ki. A deklaráltan feminista kritika alkalmazása ellenére (autonóm, racionális, felegyenesedett emberkép helyett inklináció, relacionalitás, érzelmek) vagy emellett a nőiség tradicionális elméletei sejlenek fel, avagy jól is látszanak: Kristeva anyai területe, (mögötte a platóni chóra), a befogadó Föld, Természet (Gaia) anyai, női konnotációi, ahova a mélyökológia heideggeri gyökerei nyúlnak (a világgá váló nő Horváth Orsolyánál). Persze Kristeva vonatkozó művei több évtizede íródtak, s így anyaság-értelmezése nem a legújabb, de éppen annak vagyunk tanúi, hogy újra aktuálissá válik ez az értelmezés. Hiszen láthatjuk, hogy az újkonzervativizmus nemzetközi szintéren is visszatérőben, nálunk pedig egyenesen dominál a kormánypolitikában (mintegy másfél évtizede), s a felidézett kristevai anyai elmélet éppen ennek a nőképnek megfelel. Ezzel visszalépünk az elhagyni vélt identitások, női identitás meghaladni szándékozott területére, a biológiai determinizmus vs. gender studies előtti időkbe. Ugyan a mai nemzetközi tudományos elméletek nem itt tartanak (pl. pluralizálódó, átalakuló identitások), de nálunk a kormányzati ideológia hatására (gender studies száműzése, nemváltás démonizálása stb.) marad, ill. visszatér a női biológiai identitás propagálása. Döbönt csodálkozással olvashatjuk egyik, az eredeti nőfilozófiát vindikáló írásban (Horváth O. i.m.335), hogy nőnek pedig születünk, nem azzá válunk (pace Beauvoir)!¹¹ Talán mégse kéne kidobni a gender studies és a feminista elméletek több évtizedes belátásait, még ha a regnáló magyar kormányzat ezt is ambicionálja. Az elméletileg felmagasztalt nőiség, női különbség újralfedezése, újjászülése (világgá váló nő a la Heidegger) csábító hatalmasságban vizionalizálódik, „a világ mélyrétegeiből feltör és kiszakad” (Deleuze), de „eredeti szervesültségét nem veszíti el a nő(i filozófia)”. Akadhat olvasó, aki számára ez vonzó perspektíva, számomra sokkal inkább a misztikus mélyökológiát idézi, és én személy szerint inkább Derridával tudok közösséget vállalni, szemben Heidegger vagy Lévinas nőképevel. Arról nem beszélve, hogy közismert feminista belátás szerint a női különbség felmagasztalása (filozófián belül is) csak a férfi elsődlegesség elméleti megisméltése a nő javára, és nem jobb annál! Szerencsére a fenti csapda helyett találunk pozitív elméleti kiutat, ajánlatot is a válogatás szerzőinél, főleg Martha Nussbaum emberi képességek-

¹¹ Itt most nem térhetünk ki rá, hogy mit is jelent a szállóigévé vált mondat (Beauvoir 1971, 193), hogyan értelmezték azóta (Mann 2017). vö. Joó 2003). Mindenesetre az nem fér bele, ahogy Horváth teszi! Még ha ez a szállóige nem a későbbi gender fogalma szerint értendő is, azonban Beauvoir a biológiai determinizmust tagadja!

koncepciójában (Nussbaum 1992), mégpedig Réz Anna alapos elemző írásában.¹²

Joó Mária
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Felhasznált irodalom

- Beauvoir, Simone de. 1969. *A második nem* ford. Görög Livia, Somló Vera. Budapest: Gondolat (eredeti 1949 Paris: Gallimard).
- Braidotti, Rosi. 2007. *Egy nomád térképei. Feminizmus a posztmodern után.* Ford. Vándor Judit, Agárdi Izabella. Budapest: Balassi.
- Braidotti, Rosi. 2011. *Nomadic subjects. Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory.* 2nd ed. New York: Columbia University Press.
- Braidotti, Rosi. 2022. *Posthuman Feminism.* Cambridge: Polity Press.
- Cavarero, Adriana. 1990. *Nonostante Platone. Figure Femminili nella Filosofia Antica.* Roma: Editori Riuniti.
- Cavarero, Adriana. 2000. *Relating Narratives: Storytelling and SelfHood.* Ford. A. Kottman London: Routledge.
- Cavarero, Adriana. 2011. *Horrorism. Naming Contemporary Violence.* Ford. W. McCuaig. New York: Columbia University Press.
- Cavarero, Adriana. 2016. *Inclinations: A Critique of Rectitude.*Ford. A. Minervini Stanford: Stanford University Press.
- Eilenberger, Wolfram. 2022. *A szabadság tüze. A filozófia menedéke zord időkben 1933-1943.* Ford. Bán Zoltán András. Budapest: Scolar.
- Analytic Feminism. Elpis.* 2021. 14 (1).
- Farkas, Katalin. 1997. „Feminista ismeretelmélet -lehetősége-e egyáltalán?” *Világosság* 38(1): 74-79.
- Federmayer, Éva. 2019. „Ökofeminizmus: női kalauz az ökológiai-társadalmi összeomlás elkerüléséhez.” *Imago* 8(4): 58-75.

¹² Mindez természetesen a saját filozófiai preferenciáim alapján értendő, amit az írás elején deklaráltam. Itt hozzátenném, hogy a feminista elméleteken belül a gender studies-t preferálok a nemi különbség elmélete helyett - ha újra választani kéne köztük -, de már rég nem ez az alternatíva.

- Gyárfás, Judit. 2022. „Létezik-e női filozófia?” *TNTeF* 12(1): 117-122.
- Jardine, Alice & Patricia Smith. (szerk.). 1987. *Men in Feminism*. New York: Methuen.
- Joó, Mária. 1996. „A platóni eros-ról feminista interpretációk kapcsán.” *Magyar Filozófiai Szemle* 40(1-2-3): 1-29.
- Joó Mária 2003. „Simone de Beauvoir filozófiája és A második nem.” *Pro Philosophia Füzetek* 35: 35-57.
- Joó Mária 2013. „Egyetemi életképek. Kis magyar patriarchátus.” *TNTeF* 3(1): 113-124.
- Joó Mária. 2023. „Női négyesfogat a filozófiában’. Recenzió Eilenberger (2022) könyvéről.” *Buksz* 35(2): 159-163.
- Malabou, Catherine, 2011. *Changing Difference. The Feminine and the Question of Philosophy* transl. C. Shread. Cambridge: Polity Press (eredeti Paris: Galilée 2009).
- Mann, Bonnie & Martina Ferrari (szerk.). 2017. *On ne nait pas femme. The Life of a Sentence*. Oxford: Oxford University Press.
- Nagl-Docekal, Herta és Klinger, Cornelia (szerk.). 2000. *Continental Philosophy In Feminist Perspective*. University Park: Penn State University Press.
- Nussbaum, Martha 1996. „Feministák és a filozófia.” Ford. Rupp Anikó. *Buksz* 8.
- Nussbaum, Martha 1992. „Human functioning and Social Justice. In defense of Aristotelian Essentialism.” *Political Theory* 20(2): 202-246.
- Scott, Joan (szerk.). 2001. *Van-e a nőknek történelmük?* Ford. Greskovits Endre. Budapest: Balassi.